

A Sárospataki Református Egyházközség a 18. században

„Úgy hallom, hogy itt kegyelmeteknél az Isteni szolgálat nem szabad benn a városban, hanem valami faluban Hotykára járnak. Mivel én a Tiszán innét való helyeknek Fő Comendójára rendeltettem, és van egész plenipotentiám, ide is Isten jó voltából érkeztem, azért én hagyom, parancsolom kegyelmeteknek, hogy ez mai napságtul fogvást másutt ne, hanem itt helyben, a kegyelmetek módja szerint szolgálja kegyelmetek az Istent, és az Isteni szolgálatot itthon vigye kegyelmetek végben.”¹ Ez volt a lényege annak a beszélgetésnek, amely Kispatakon, 1703. szeptember 2-án Csicseri Orosz Pál tábornok, valamint Gönyüi Péter református lelkész és Sárospatak becsületes Tanácsának tagjai között lezajlott. Következményeként született meg az az intézkedés, melyről a kuruc csapatok parancsnoka hiteles írást is adott. „Én, Méltóságos Fejedelem Felső Vadászi Rákóczi Ferenc kegyelmes urunk önagysága a Tiszán innét lévő Hadainak Lovas és Gyalogoknak Fő Directora Tekintetes Nemzetes Vitézlő Csicseri Orosz Pál és mellettem lévő kapitányok, hadnagyok és vitézlő rendek, vévén Plenipotentiát a megháborított és turbáltatott akárminemű renden lévő Ecclesiáknak restitutiojára; minekokáért ehhez tartván magunkat, Sáros Patak városában a szabados közönséges Isteni szolgálatot és a régen pusztaságban levő Collegiumot resignaltuk. Mellyrül adom ezen kezem írásával és pecsétemmel megerősített Assecuratoriat.

Datum in Castris ad Kis Patak positis Anno 1703. die 2. Septembris.”²

Így kezdődött hát, mintegy három évtizedes állandó zaklatás és üldöztetés után, a 18. század a pataki református eklézsia számára. A folytatás is reményekre jogosító volt, ahogy ennek tényét a korban szokásos körülményességgel Erdélyi János hites nótárius a városkönyvbe bevezette: „Méltóságos Rákóczi Ferenc kegyelmes urunk akarattyaiból engedtetődött meg szegény városunkban az harangokkal való szabados harangozás mind az Isteni szolgálatnak egyben való egybe gyűjtésére az Istennek szent gyülekezeti, mind pediglen akit Isten szegény városunkban közülünk kiszólít ez árnyékvilágbul, annak tisztességesebben való eltakarítására. Látván kegyelmes urunk attul a szent munkátul s annak gyakorlásátul régtül fogván attul megfosztat-tatásunkat. Kiért Isten kegyelmes urunkat önagyságát boldogítsa továbbra is az szent munkáknak végben vitelére, szívünk szerint kívánjuk. Engedetődött pediglen meg die 22. Novembris Anno 1704.”³

A szabados isteni szolgálat tehát helyreállt, a régi idők azonban nem tértek vissza. A templomról végleg le kellett mondaniuk a reformátusoknak, s nem kapta vissza az eklézsia a csarnahói és toronyai jövedelmet sem, amit lelkészei azelőtt mintegy száz esztendeig birtokoltak. Ugyancsak elveszett Abajhomok, a Papsor és az összes korábban bőkezűen osztott patrónusi támogatás is, annak ellenére, hogy hosszas fáradozás és kilincselés után, 1706-ban ígéretet kaptak a visszanyerésére.⁴ Így az egyház, amely a Rákóczi-Lorántffy korban három lelkészt és egy kántort tartott, most csupán egy prédikátort és egy énekvezért tudott fogadni, s azok jövedelme meg sem közelítette elődeikét. Az 1717-ben megállapított lelkészi javadalom a következő tételekből állt: 100 forint készpénz; 20 köböl búza; egy köböl bor minden szőlősgazdától, amit 90 dénárral meg lehetett váltani; 12 szekér tűzifa; valamint esketési, temetési és keresztelési stóla. A főpásztor 1660 előtti jövedelmének ez mintegy a harmada-negyede lehetett.⁵

A meglehetősen megcsappanó jövedelem ellenére az eklézsia nem volt igénytelen, amikor papot választott.⁶ Azari Nagy István (1710 és 1717 között pataki prédikátor) Leidenben és egyebütt is gyara-

¹ Sárospatak, Levéltár (SRKLt.), Városi protokollum Tom. 3. 169 p.

² Uo. 173 p.

³ Uo. Tom. 1. 536 p.

⁴ ROMÁN János: Források Sárospatak település és építészettörténetéhez a XVI-XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. Sárospatak, 1965. /A MNM Rákóczi Múzeum Forráskiadványai, 2./, 129-131. p.

⁵ SRKLt., Városi protokollum Tom. 5. 15 p. A XVII. századi jövedelemhez DIENES Dénes (szerk.): Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16-17. század. Budapest, 2001, Osiris, 275-278. p.

⁶ A lelkészek életrajza ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Budapest, 1977, Református Sajtóosztály, passim; HEGEDŰS László: a sárospataki ref. egyház nevezetesebb eseményei és pap-

pította ismereteit peregrinációja során. Szentpéteri Péter (1717-1725) is tanult külföldön. Váradi Czelek Sámuel (1725-1735) Leidenben, Utrechtben csiszolta műveltségét. Diószegi Kis János (1735-1752) a marburgi egyetemen koronázta meg teológiai ismereteit. Itt megjelent egy értekezése, s lefordította Grotiusnak igen elterjedt munkáját a keresztyén vallás igazságáról. Némi fényt vet Diószegi kapcsolataira, hogy ez a mű a svéd király költségén jelent meg. Puritán-pietista színezetű kegyességére pedig abból következtethetünk, hogy Patak előtt Árva Bethlen Kata udvari papja volt. A Szathmári Paksi Mihály fölött elmondott, 1746-ban megjelent halotti igehirdetése kiváló hebraistának mutatja. Nem tanult ugyan külföldön Csizi János, akit a Kollégiumból választott meg a pataki egyház, alig hogy befejezte tanulmányait, de a 18. század második felét csaknem teljesen átfogó szolgálati idejében (1755-1790) igen energikus, kiváló szervezőnek bizonyult, s prédikátornak sem volt utolsó. A lelkészek sorából őt különösen is ki kell emelnünk. Elődei nem tudták kivonni magukat a Kollégiumban Csécsi János körül állandósult feszültségből, botrányokkal tarkított eseményekből, sőt annak sokszor a gerjesztői voltak.⁷ Ez pedig kedvezőtlenül befolyásolta a gyülekezeti életet. Diószegi Kis János ettől a tehertől mentesen sikeresen formálhatta volna a gyülekezetet a keresztyéni elkötelezettségben, feltehető azonban, hogy jellemhibája akadályt jelentett szolgálata kiteljesedésének útjában. Az egyházkerület 1742. június 8-án felfüggesztette lelképásztori szolgálatából, mert „belekeveredett nemes Váradi Klára atyai örökségének eltulajdonításába”.⁸ A szűkszavú feljegyzésből a körülmények nem derülnek ki, csak annyi, hogy az örökség el volt rejtve a parókián. Ugyanakkor meghasonlott a gyülekezettel is, s úgy tűnik a szolgálatba való visszahelyezés leírásából (1742. szept. 23.), hogy „anyagi dolgok” álltak a háttérben. Szathmári Paksi Mihály professzor közbenjárt az érdekében, de nyilvánosan a templomban a lelkére kötötte, „hogy tiszteletes Prédikátor uram minden emberi indulatot félretégyen ökegyelme, és az eklézsiával csendesesen bánjon, az eklézsia is becsülettel traktálja, semmi némű refractariusságot ne mutasson, hanem álljon fel a chatedrába isteni szolgálatra, egész héten fungállyon, és jövő vasárnap prédikációhoz készülvén, poenitentialis locust találjon az Szent Írásból és úgy prédikálgasson, és az szerint continuállya itt lakását, maga hivatalját”.⁹ Diószegi indulatosan vethette fel a személyét érintő anyagi ügyeket, talán a kelletténél többet foglalkozott ezzel, ami azután sokakban visszatetszést kelthetett. Jelen esetben ugyan megbékéltek, de szolgálati ideje alatt végig felhős maradt a viszonya gyülekezetiével.

Igazi papjára Csizi Jánosban talált az eklézsia. Nem volt ugyan tudós a hagyományos értelemben, de hatásos szónok, inkább ortodoxus, mint pietista. Értelemre és érzelemre egyaránt hatni tudó igehirdetőt szeretett és becsült benne a gyülekezet. Ő szólaltatta meg azt a pásztori hangot, amit azután odaadással követett a nyáj. Vezetésével el tudta érni az egyházközség, hogy azokban az években, amikor Batthyány Ignác egri nagyprépost irányításával Tiszán innen utolsó rohamára indult a helyükből egész községeket elűző erőszakos katolizáció,¹⁰ akkor Patakon kőtemplom épült toronnyal, több mint 14 ezer forint költséggel.¹¹

Említettük volt, hogy a vártemplomnak a város kuruc kézre kerülése idején a reformátusok nem voltak birtokában. Mintegy a jövő megpróbáltatásait megsejtve jegyezték be a városi protokollumba 1671. augusztus 5-én a templom német katonaság általi megszállásával kapcsolatban, hogy ez „*megh sirathatatlan romlására esett az Pataki Ecclesiának*”.¹² A romlás csak jobban elhatalmasodott, amikor a városban, ekkor még szinte teljes egészében református lakosság nem tarthatott istentiszteletet, hanem a szomszédos Makkoshotykára kényszerült kijárni: „*Anno 1679 Saros Pataki Gyülekezetnek Isteni szolgálatra való kiköltözése idegen vagy szomszéd határban volt, kit keservesen*

jainak rövid életrajza. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1847, 496, 519, 572, 592, 615. pp. SZABÓ Lajos: Sárospataki református lelképásztorok, Sárospatak, 1962, /kézirat, Sárospatak, Nagykönyvtár, Kt. a. 451./ passim.

⁷ HORVÁTH Cyrill: A Csécsi-világból. Sárospatak, 1905. Uő.: A Csécsi-világ Patakon. Iskolai háborúságok a XVIII. századból. Budapest, 1908.

⁸ SRKLT. SE. VII/4. 9. köt. 88. p. „...ingessit se in Furtum Patrimonii nobilis Virginis Clarae videlicet Váradi”. Ebből Dongó Gyárfás Géza „leányrablást” olvasott ki, (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1900, 155. p.).

⁹ SRKLT. SE. VII/4. 9. köt. 93. p.

¹⁰ Ez a kérdés még feldolgozásra vár. Vö. SZABÓ Lajos: Tszababolna őslakosságának kiűzése 1774-ben. Taktaszada, 1959. /Kézirat, Sárospatak, Nagykönyvtár, Kt. d. 9219./; DIENES Dénes: Fejezetek Ároktő történetéből. Edelény, 1994.

¹¹ GULYÁS József: A sárospataki református templom építése. In Uő.: Jegyzetek. Sárospatak, 1937, 14-15. p.

¹² ROMÁN János: Források... i. m. 93. p.

sóhajtott a keresztyén Gyülekezet”.¹³ Miután Thököly Imre a külvárost, majd a várat is elfoglalta, a reformátusok újra birtokba vették a templomot, 1683. június 27-én maga a fejedelem is részt vett az istentiszteleten.¹⁴ Sőt 1684-ben a jezsuiták iskoláját, amely egyben „páristák temploma” volt, le is rombolták.¹⁵ A visszavágás azonban nem váratott sokat magára, mert két esztendő múlva, 1686. június 26-án Klobusiczki alispán előbb a templomot, majd december 5-én a parókiát is elfoglalta és átadta a római katolikusoknak.¹⁶ A túlnyomóan református lakosság pacifikálására törekedve, az alispán megengedte a szabad vallásgyakorlatot, és támogatta, hogy a Hécén templomnak és iskolának alkalmas fundust vehessenek. Ehhez képest Csicseri Orosz Pál – amint fentebb idéztük – úgy informálódott, hogy 1703-ban nem folyt nyilvános református vallásgyakorlat a városban. A Hécén nem épülhetett fel a református kultusz helye. Mindenesetre a fundus kijelölése idején, 1687-ben reálpolitikai érzékkel, és a vártemplom elvesztésének tényét tudomásul véve, némi reménytelenséget is sugárzó belenyugvással jegyezték fel: „Az Úr Isten, az ki megkeserített, ismét meg is vigasztalhat, és engedgyen minekünk templomot építenünk az Ő dicsőséges nevének tiszteletire”.¹⁷ A nyilvános vallásgyakorlat szabadságának visszaállítása után sem tehettek kísérletet a templom visszaszerzésére, miután a szécsényi végzés egyértelműen kimondta: „Sáros-Patakon a nagy Templom, melly a Várban vagy on maradjon a Catholicusok kezénél, a Reformátusoknak penigh Kegyelmes Urunk eő Nagysága a Városon Colegiumjok mellett fogh építeni Templomot.”¹⁸ Először a „Kollégium előtt való ó temetőt” kínálták fel templomhelynek, de „az Ecclesia nem szerette”.¹⁹ Majd Vay Ádám javasolta azt a telket, amelyen a mai református templom áll, de ezt is igazi konszenzus nélkül, csak kényszerből fogadták el a reformátusok, mert „soha nem edjezték meg az emberek rajta”.²⁰ Az itt emelt, fából épült imaház 1724-ben használhatatlanná vált, ezért „új templom építetett fa épületből azon telken és nyomon”.²¹ Ez a század hatvanas éveire igen megromlott. Amikor 1770-ben II. József Patakon járt, az eklézsia előljárói kérvényt nyújtott át a császárnak, amelyben toronnyal ékes templom építéséhez kérték kegyes támogatását.²² Ne feledjük, hogy az érvényes uralkodói rendeletek szerint a protestánsoknak megromlott épületeik javításához is engedély kellett, amit az udvari korrupció mesteri kihasználásával is alig-alig tudtak időnként elérni. A pataki reformátusok akciója csaknem a lehetetlent célozta meg. Nekik lett igazuk. Hat éven át tartó hatósági huzavona és azzal szembeni állhatatos és szívós törekvés nyomán az engedélyt megkapták, s amikor a Türelmi Rendelet megjelent 1781-ben, a pataki református templom már állt az 1431 pataki református és 1342 diák számára kész férőhellyel.²³ De hogy mennyire nem volt ez általános és magától értetődő, azt Csizi János egyik prédikációjában elhangzott megjegyzése igazolja: Mária Terézia II. József közbenjárására engedte meg „...a világ bámulására és bosszúságára, ama mireánk igen-igen szoros és mostoha időben, 1775. esztendőben, hogy tornyoddal együtt ily szépen és dicsőségesen felépíttessél”.²⁴

Harangjai közül egy, az Öreg Rákóczi György által 1642-ben ajándékozott „nagy csorba harang” maradt az eklézsia tulajdonában. Talán azért, mert ez 1706-ban használaton kívül volt, a vártemplom előtt „a földön hevert”.²⁵ A Lorántffy Zsuzsanna által öntetett harang az 1737. évi nagy tűzvészben a vártemplom tornyában elpusztult.²⁶ A református egyház számára a városi tanács egy kisebb harangot bérelt előbb a karcsaiaktól, majd 1721-től a lizskai reformátusoktól.²⁷ A Rákóczi-harangot 1783-ban át

¹³ Uo. 97. p.

¹⁴ Uo. 98-99 p.

¹⁵ Uo. 105. p.

¹⁶ Uo. 112. p.

¹⁷ Uo. 115. p.

¹⁸ DIENES Dénes (szerk.): Rákóczi iratok

¹⁹ ROMÁN János: Források... i. m. 130. p.

²⁰ Uo. Ua.

²¹ Uo. 139.

²² SRKLT. R.A.IX.3/20. 10. p.

²³ LADÁNYI Miksa (szerk.): Sárospatak és vidéke. Budapest, 1933, 58. p. A vonatkozó részt Gulyás József írta.

²⁴ Sárospatak, Nagykönyvtár, Kt. 48/9. sz. 10 p.

²⁵ ROMÁN János: Források... i. m. 131. p.

²⁶ Uo. 153. p.

²⁷ Uo. 136-137. p.

kellett önteni. Ekkor a mintegy 20 mázsa súlyú anyagból egy nagyobb és egy kisebb harangot (9,76 mázsát nyomott az utóbbi) készítették.²⁸

A pataki református egyház nem csak anyagi veszteségeket szenvedett 1671-et követően, amit kénytelen volt tudomásul venni a 18. század évtizedeiben, hanem politikai tekintetben is új helyzetben találta magát. Folyamatosan együtt kellett élnie azzal a ténnyel, hogy missziói megmozdulásai a katolikus klérus tiltakozását váltják ki. Miután a protestantizmus az ország politikai közéletében, ha nem is vált egészen súlytalanná, de jelentős kisebbségbe szorult, a klérus meglehetősen nagy erőfőlényrel intézhette támadásait egy-egy protestáns közösség életének megbénítása vagy akadályozása céljából. Jellemző, hogy a lerokkadt imaház helyett épített új kultuszhely okán kifejezett tiltakozás nem csak a vármegye hivatalos vizsgálatát váltotta ki Patakon, hanem a református lelkész eltiltását is a keresztesítés, esketés és temetés szolgálatától.²⁹ Lényegében tehát az egyházközség működésének a felfüggesztése történt meg ezzel. Miután azonban III. Károly a vallásügy rendezésére törekedett, az 1723. évi rendeletének értelmében, 1725. augusztus 25-én a Helytartótanács meghagyta a vármegyéknek, hogy vegyék elejét a vallási villongásoknak, és ne változtassanak a meglévő állapotokon.³⁰ Ez az intézkedés a pataki reformátusok javára döntötte el az ügyet, és vallásgyakorlatuk szabadsága helyreállhatott. Az országos politikai helyzet hatása azonban úgy is érvényesült városunkban, hogy a református eklézsia előljárói ahhoz igazodva, nagy körültekintéssel tettek döntő lépéseket. Ezt kiválóan illusztrálja a Rákóczi-harang újra használatba vétele 1741-ben.³¹ Már hosszú ideje nem használták a harangot, lévén a harangláb állapota olyan rossz, hogy a harangozást nem tette lehetővé. Majd 1741. február 14-én leemelték a rozszant állványról, március 5-én pedig már kész is volt az új harangláb. Körültekintő intézkedés során, közgyűléssel szavaztatták meg a használatba vételt, amit gondosan protokolláltak is a városkönyvben, annál is inkább, mert a teljes városi tanács hivatalosan jelen volt. Nyilván nem véletlen, hogy éppen most jutott eszükbe a kálvinista atyafiaknak a harangszó hiánya. Az új uralkodó nem régen lépett trónra, ráadásul – amint ez közzismert – rászorult a magyarok támogatására az örökösödésének ügyében kirobbant háború miatt. A patakiak – a református közélet vezető személyiségeitől is tanácsolva – joggal számíthattak arra, hogy a klérus várható tiltakozása nem jár majd különösebb következményekkel. Számításuk be is vált. A jezsuita superior ugyan annak rendje és módja szerint feljelentette az eklézsiait, de a feleletül beadott igazoló iratot a vármegyén fel sem olvasták, ezzel hallatlanná tették az ügyet. Jellemző, hogy mikor a pataki reformátusok sürgették, „a főispán csak azt felelte, nem szükséges”, és „több református Úri Rendek is csak assentáltak ususára a harangnak”.³²

A politikai síkon meglévő szembenállás nem vetett különösebben sötét árnyékot a társadalmi kapcsolatokra. Legalábbis nem találjuk annak nyomát, hogy a lakosság köreiben a felekezeti különbség mélyebb meghasonlásokhoz vezetett volna. Az eltérő felekezeti lakosság békés egymás mellett élésének apró jelét fedezhetjük fel Krusy Szabó Pál „ispotályban lakó egyén” kérésében, aki azzal az igénnyel fordult a városi tanácshoz 1745-ben, gondoskodnék arról halála esetén, hogy a református eklézsia harangoztasson. Indoka szerint: „a református templom építésekor – holott pápista lévén – nem kevés fahordás béli segítségével lévén azon Templomhoz”.³³

A század nehéz évtizedeinek sikeres átvészeléséhez az egyházközség sajátos társadalmi helyzete biztosította azokat a kondíciókat, amelyek lehetővé tették a hatékony lelkészi munkát, olykor még pótolta is annak hiányát. Patak a 18. századra – és annak folyamán is – meglehetősen polgári fejlődésen ment keresztül. Az 1784-87 között lezajlott népszámlálás adatai szerint 1293 férfi között 231 fő volt nemes, 76 fő polgár.³⁴ A jobbágyi függőségtől mentes volt a nagypataki lakosságnak csaknem negyede. Ha pedig a református lakosság arányait becsülhetnénk meg ebben az összefüggésben, akkor valószínű, hogy még ennél is kedvezőbb képet kaphatnánk. Az is eligazító adat, hogy a városban 12 céh működött.

²⁸ GULYÁS József: A sárospataki református harangok története. Sárospatak, é. n. 4-5. p.

²⁹ ROMÁN János: Források... i. m. 140. p.

³⁰ BENDA Kálmán (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája II. 1526- 1848. Budapest, 1982, Akadémiai K., 560. p.

³¹ ROMÁN János: Források... i. m. 159-164. p.

³² Uo. 166. p. Tehát helyeslően támogatták a harang használatát.

³³ ROMÁN János: Források... i. m. 169. p.

³⁴ DANYI Dezső – DÁVID Zoltán (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest, 1960, 279. p. Kis-patak arányai nem ilyen kedvezőek, ott 309 férfiból 25 volt nemes és polgár.

A városi tanács a század első felében kizárólag, utána döntő többségében reformátusokból tevődött össze. Olyan tekintélyes polgárokból, akik egyházuknak elkötelezett tagjai voltak. A tanácsnak a református oratóriumban volt padja, s amikor 1726-ban az ülésrendet meghatározták – „mely addig nem volt jó és szép ususban” – minden tanácstagot megneveztek.³⁵ A presbitérium megalakulásáig (1736) a magisztrátus intézte az eklézsia ügyeit: fogadta a lelkészt, állította az egyházfit, stb. A persely kulcsa a bíró kezénél volt. A presbitérium megalakulása után sem változott a helyzet ebben a tekintetben, mert a presbitériális személyek legtöbbször tanácstag is volt. Az egyházközségnek 1736-1800 között 15 kurátora közül 5 volt városi főbíró számos esztendőn keresztül (Gombos Mihály, Kerékgyártó János, Pápay Zsigmond, Lácay Sz. Pál, Kapéry Mihály).³⁶ A városi nótárius egyben az eklézsia jegyzői tisztét is betöltötte a legtöbb esetben. A corpus christianum, az egyházi és polgári társadalom összefonódása a város vallási homogenitásának megtörése idején is fennállt a református keretek között – amint ennek több példáját is láthatjuk alább.

Azt a kedvező ténytet is figyelembe kell vennünk, hogy Patak a Trautson hercegi familiában olyan földesurat kapott, melynek tagjai nem törekedtek a vallási viszonyok erőszakos megváltoztatására. Sőt kifejezetten támogató lépéseket is tettek a reformátusok érdekében. Trautson János 1714-ben – mások mellett – egyik közbenjáró a Kollégium és az egyházközség iránt kedvező királyi rendelet megszületése ügyében. Trautson János Vilmos pedig az új templom tetőzetéhez ajándékba adta a faanyagot.³⁷

Az előnyös körülmények közé kell feltétlenül sorolnunk, hogy az egyházközség iskolájából országos hírű lelkészképző intézménnyé fejlődött Kollégium, mintegy három évtizedes számkivetettség után, 1703-ban visszatelepülhetett „ösi fészke”, Patakra.³⁸ Amikor 1714-ben az iskolát elfoglalni akaró vármegyei hajdúkat asszonyok kergették el, ebben a tettben sajátosan fejeződött ki a Kollégium és a pataki egyházközség egymásra utaltsága. E viszonyt az egyszerű, személyes, gazdasági érdek talán még jelentősebben meghatározta, mint a szélesebb összefüggéseket hordozó, közösségi szemléletű egyházpolitikai megfontolás. Csizi János már idézett prédikációjában, amit annak kapcsán mondott el, hogy II. József betiltotta a szuplikációt és legációt, világosan kimondja ezt: „*Mindenféle mesteremberek, házigazdák és gazda asszonyok! Kik a pusztuló Jeruzsálem lakosinak szolgáltatok, és szükséges dolgokat cselekedtetek, most jusson eszetekben, abból mennyi hasznót vettetek. Sírjatok, mert sok nyereséget szalasztottatok el. Szegény árva és özvegyasszonyi állatok és szüzek! Ti az eloszlott próféták fiait tisztogattatok, reájok mosogattatok, varrtatok, és nagyobbára abbul éltetek és ruházkodtatok*”.³⁹ A diákság nagy száma következtében nem nyerhetett elhelyezést minden tagjában a kollégiumi épületekben. Számosan – többen összefogva, mely alakulatot később gárdának neveztek – a városban béreltek szállás- és kosztos helyet. Egy-egy református család gazdaságában nem lehetett jelentéktelen az ezen a csatornán befolyó bevétel, ugyanakkor a legszemélyesebb kapcsolatok alakulhattak ki ebben az egymásra utaltságban. Az iskola, elnyert uralkodói privilégiuma birtokában – minden későbbi háborgatása ellenére – oltalmazója lehetett az eklézsiának. A diákok száma 1765-ben 1270 fő volt, ebből nagydiák kereken 400. (Nagy- és Kispaták lakossága 1784-ben 3.339 fő). Ebből a rendkívül tekintélyes diáklétszámból következett, hogy a tanuló ifjúság a pusztta jelenlétével demonstrálta, hogy a református eklézsia nem elhanyagolható tényező a városban. Egyáltalán nem volt túlzás, amikor Csizi János a Kollégiumot kis Jeruzsálemnek nevezte, mely „*a magyar Sion Leányának, a Magyarországi Reformata Eklesziának különös és nevezetes kőfala, és szent vallásunknak metropolisza, erős bástyája és tornya*”, mivel „*ebből mégyen ki a Törvény és az Evangéliom*”. S a város hírének, nevének „*mind ez országban, mind más országokban és tartományokban*” a Kollégium „*vala szerzője és fenntartója*”.⁴⁰ Az országos hírű és hatású intézmény a pataki eklézsiának oltalmazó támasza volt az ország életében betöltött szerepe által. A Kollégium és az eklézsia pedig élő kapcsolatban volt egymással úgy is, hogy a naponta esedékes hétköznapi könyörgéseken egy-egy nagydiák szolgált.⁴¹

A külső feltételek biztosítva voltak tehát, hogy viszonylag nyugodt, kevésbé háborított körülmények között folyjék az egyházközség élete. Nem lényegtelen azonban, hogy gyülekezetként hogyan élt

³⁵ ROMÁN János: Források... i. m. 142. p.

³⁶ A főbírók névsorát közölte GULYÁS József: Sárospatak és vidéke, i. m. 40-41. p. A főgondnokok névsoráért köszönet Virágh Sándor református lelkipásztornak.

³⁷ GULYÁS József: A sárospataki református templom építése, i. m. 14-15. p.

³⁸ A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest 1981.

³⁹ Sárospatak, Nagykönyvtár, Kt. 48. i. m.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ SRKLT. A. VI. 1565.

a pataki eklézsia. A gyülekezeti élet jellemző vonásaira részben az egyházfegyelmi eseteken keresztül nyerhetünk betekintést. A presbitérium heti rendszerességgel vizsgálta meg azok ügyét, akik cselekedeteikkel kizárták magukat a szent gyülekezet közösségéből. A vétkeket ugyanis excommunicálták, ami gyakorlatilag az úrvacsorától való eltiltást jelentette. Általában részegség, lopás, civódás, vasárnapi munka, káromkodás eseteit rögzítik a jegyzőkönyvek, leggyakrabban azonban az utóbbival találkozunk. A református egyházfegyelmi gyakorlatban ezek az esetek fordultak elő, hiszen Kálvin úgy tanított, hogy az egyháznak nincs arra eszköze, hogy az ennél súlyosabb törvényszegések ügyében eljárjon és megfelelő büntetést szabjon ki. Ami ezeken túlmegegy, abban már a világi hatóság az illetékes.⁴² A gyakori káromkodási esetek általánosan jellemzői voltak a 18. század magán- és közéletének, aminek Mária Terézia 1761-ben igen szigorú rendelettel kívánt gátat szabni: „senki... Isten ellen ne káromkodjék, úgymint ebatta, ördögatta, disznó vagy kutya atáival, akár paraszt, akár nemes ember legyen”.⁴³ Paraszt ember esetében a büntetés 50 pálca, a visszaeső akár élete elvesztésével is bünhődhet, a nemes 12 forintot fizet, ha visszaeső, a vármegye ítélkezik felette.

Patakon az egyházfegyelmi gyakorlat igen érdekes képet mutat. Gyakran veszi igénybe a presbitérium a magisztrátus – tehát a világi hatóság – segítségét, akár a nyomozásban, akár a büntetés végrehajtásában. A büntetésben bizonyos fokozatosság figyelhető meg: első esetben a dorgálással megelégedtek, a visszaesőnek pedig egyszeri vagy kétszeri felállással eklézsiai kellett követnie a templomban.⁴⁴ A templomi nyilvános „poenitentia” 1760-tól vált újra gyakorlattá, mert előzőleg szűk körben, a parókián ment végbe: „Anno 1760. die 4 Martii alkalmatos számmal lévén gyűlésben az nemes presbitérium, egyező akarattal és egyenes szívvel végeztetett az jövendő helytelenségnek eltávoztatása kedvéért, hogy ha olyatén személy találtatnék, aki maga vétsége miatt az Ecclesiai fenyítékre ítéltetnék, többé semel pro semper [egyszer s mindenkorra] nem az parochián tiszteletes prédikátor uram házánál, hanem az templomban, minden kedvezés nélkül poenitéállyon [tartson bünbánatot], és ottan közönséges helyen kövessen eklézsiai”.⁴⁵ Az eklézsia követés nyilvános bünvallás és bünbánat volt, amikor a vétkes felállt a templomban s a lelkész ismertetve vétkét, egy bünvalló imádságot mondott el a nevében. Ezt azonban megtehetette maga a vétkes fél is. Hogy Patakon ez így volt, onnan tudjuk, hogy botrány lett belőle, ezért feljegyezték. „Csekefalvi István eklézsia követés alkalmatosságával rendeletlenül cselekedett, maga akarván az Istent megkövetni, a Magisztrátust igazságtalansággal vádolta, imádságában ezt mondván: 'Uram, a gazdagok jól laktanak, a szegényt éhel bocsátották el'. Mely rendeletlenségéért fenyítvén a prédikátor, visszapattogott és így absolutio [feloldozás] nélkül a templomból kiküldetett”.⁴⁶ (Az ügy az udvarbíró elé került, hiszen a magisztrátus érintett volt, aki a vár kapuja között megcsapatta Csekefalvit, aki ez után megkapta a feloldozást). Súlyosabb ügyekben az első lépéső a pénzbüntetés vagy a verés volt: „Lukai Kovács István a 'hóhér atájért' jól megrakattott, és deliberáltatott, hogy ha másszor mondja, eklézsiai követ” (1774).⁴⁷ „Soldos József a 'lelke csinálásért' 120 dénárba büntetett”.⁴⁸ A hasonló eseteket olykor körülírással jegyzőkönyvezték, mint az egymással veszekedők esetében, akik „egmás anyját szájokkal paráznították”. Máskor szó szerint lejegyezték az elhangzott vétkes beszédet, az egyik férfi például így szidta a menyét: „bassza a lelkét”.⁴⁹ Tulajdonképpen trágár beszéd miatt szabták ki a legtöbb fenyítéket, de a szó eredeti értelmében vett káromkodás, istenkáromlás egyáltalán nem volt jellemző. Igaz ugyan, hogy a 18. században istenkáromlásnak számított az „atta”-val való beszéd (ebatta, hóhératta), mert ez „isteni munkákat másra ruház”.⁵⁰ Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az „Isten nevével való éktelen szitkozódás” Patakon nem volt jellemző, holott a 17. század végi török- s majd a kuruc háborúk után a káromkodásba már általánosan vegyítik hazánkban Isten, Jézus, Szűz Mária és az angyalok nevét. Valószínűleg a kegyetlen harcokban eldurvult, zsarolásból, lopásból élő, erőszakoskodó német zsoldosok terjesztették el a

⁴² ZSENGELLÉR József (szerk.): Kálvin mozaikok. Tanulmányok a nagy reformátor életről és munkásságáról. Pápa, 2000, /Acta Theologica Papensia 3/, 29. p.

⁴³ DONGÓ GYÁRFÁS Géza (szerk.): Adalékok Zemplén Vármegye történetéhez, XXIII. köt. (1926), 117. p.

⁴⁴ SRKLt. Protokollum R. B. IX. 4/25. 9-10. p.

⁴⁵ Vegyes anyakönyv 1735-1796, 10. p. Református Lelkeszi Hivatal, Sárospatak.

⁴⁶ Uo. 3. p.

⁴⁷ Uo. 10. p.

⁴⁸ Uo. 11. p.

⁴⁹ Uo. 11-12. p. [Tisztesség ne essék!]

⁵⁰ Rövid keresztyén erköltstudomány. Sárospatak, 1824. 8. p.

káromkodásnak ezt a szörnyű fajtáját.⁵¹ Mivel azonban a káromkodásnak ezt a szélsőséges formáját halállal büntették, az általános elterjedtség nem jelenti a tömeges méretekben való megjelenést is egyben.

A század utolsó harmadában gyakran előforduló jelenségként szemlélhetjük, hogy Sárospatakon a templomi nyilvános bűnbánatot meg lehetett váltani pénzzel, vagy veréssel. Jenei Zsigmond pl. 1774-ben kérte, hogy az eklézsiakövetést engedje el a presbitérium: „Elengedték oly végett, hogy jól megrakják...”⁵² Még olyan esetet is találunk, amikor az úrvacsorától való eltiltást váltották meg „egy császár tallér”-ral. Ez a gyakorlat már abba az irányba mutat, ami a 19. század elején eléggé általános gyakorlat, hogy az eklézsiái fenyíték elvesztette a személyes, spirituális felelősséget ébren tartó és éppen ezért visszatartó erejét. Amit előbb meg lehetett így vagy úgy váltani, azt később már nem kellett komolyan venni. Ugyanakkor a verés vagy a pénzbüntetés illegitim eklézsiái fenyítő eszköz volt a Kálvin által kidolgozott református egyházfegyelem gyakorlásában, hiszen az egyház csak az úrvacsorától való eltiltással élhet.⁵³ A pataki gyakorlatnak az ettől eltérő valósága, a világi és egyházi hatalom keveredése, ugyanúgy, mint a világi hatalom segítségül hívása, a corpus christianumból adódó sajátosságként áll előttünk.

A fegyelmi esetek az eklézsia belső életének az egyik szélső oldalát mutatják. A másikon a kiemelkedő buzgóság jeleit találjuk. Az eklézsia a hegyaljai felkelés idején, tisztázatlan körülmények között elvesztette az összes úrasztali és templomi felszerelését, csupán Rákóczi Zsigmond keresztelő tálja került vissza: „Ezen drága edény is a Tokai veszedelemkor A[nn]o 1697, midőn Printz Vademont a Pataki várat a kurutzoktul megvette és felprédálta,⁵⁴ veszett volt el a Nemes Ecclesiátul; akkor a várban lakó Mezősi János uram conservatioja alól, a több drága Szent Sacramentomhoz való Fejedelmi ezreket érő Szent edényekkel együtt, kiket N. Bányáruul Bélteki nevű conservator bet[s]ületes] úri embertül hozott haza a Nemes Ecclesia követye lévén, csak proxime a veszedelem előtt. Kihez is bémenvén Ecclesia nevével azon Ecclesia első rendű tagjai: Borbély István, Vágási Szabó Pál, Bogdán Mihály és több hites emberek, kétszer kérték sub protestatione kezekhez, hogy had visellyék gondját és jó helyen rejtsek el, de Mezősi uram kiadni denegalta. Miképpen veszett el, csak Isten tudja, s a maga lelke tudja. Ezen edényt pedig, simpliciter referaltatik, hogy Vágási Szabó Pál uram valamely hajdútul 23 forinton rehabeálta volna, mely képtelen dolognak látszik, mivel azt is referállják, hogy a drágább megbecsülhetetlen arany pohárt Printz Vademont sátorában és asztalán látták volna. Együtt lévén s együtt veszvén el, hogy kerülhetett hajdú kézre, imlocal és sok difficultas vagon benne. Nyilván van az (:Istené legyen az itélet:), a conservator akkor szegény ember volt, az után sok ezreket aquiralt, kit a posteritás kedvéért pro cautela felírtunk”.⁵⁵ Akármint is volt, az egyházközség drága ingóságai elvesztek. A pótlásuk a 18. század folyamán azonban megtörtént. Nem kevesebb, mint 41 darab úrasztali és templomi felszerelést ajándékoztak az eklézsia buzgó tagjai. A nemesi és polgári renden lévő családok 26 alkalommal fejezték ki kézzelfoghatóan a gyülekezet iránti szeretetüket. Bizonyos, hogy általában tehetősebbek voltak a közrendűeknél, de ez az adat is megerősíti azt, amit az eklézsia nemesi-polgári bázisáról fentebb elmondtunk.

A rendszeresen gyakorolt, személyes anyagi áldozat lehetőségét teremtette meg a perselyadakozás bevezetése: „Anno 1754. die 24. Februarij Mátyás napján állítatott fel az erszény hordás a S. Pataki Ref. Templomban”.⁵⁶ Az „erszény” zárt faládika volt, amit általában havonként nyitott ki a kurátor két-három presbiter társával. A megnevezett évtől kezdve az adakozásnak ez a formája folyamatos volt.

Nem szabad azonban elhallgatnunk, hogy a közömbösségnek is megmutatkoztak a jelei a 18. század folyamán. Méghozzá úgy tűnik, hogy nem egyes esetekben, hanem jelentős arányokban mutatkozott meg a „restség és hidegség”. Az egyházlátogatóknak kellett szigorú rendeletet hozniuk 1747-

⁵¹ NAGY Géza: Fejezetek a Magyar Református Egyház 17. századi történetéből. Budapest, 1985, Ráday Kollégium, 22. p.

⁵² Uo. 11. p.

⁵³ Kálvin mozaikok. i. m. 29. p.

⁵⁴ Tokaji Ferenc, Thököly Imre egykori hadnagya és Szalontai György végardói bíró vezetésével a kurucok 1697. július 1-én, éjszakai rajtaütéssel foglalták el a pataki várat. Charles Vaudemont császári altábornagy július 23-án vonult be a felkelők által elhagyott erősségbe.

⁵⁵ SRKLT. Sárospatak, Szent Sakramentumokhoz ... conferralatott [tárgyak] seriesse.

⁵⁶ SRKLT. A S. Pataki Reformata Sz. Ekklesia érdemes Curatorainak könnyebbségekre ... szerzetett jegyző könyvetske.

ben, hogy a lelkésznek járó természetbeni javadalmat az egyháztagek megfizessék. Az egyházi élet zökkenőmentes folyása is veszélybe került, mert „felette igen restek elannyira, hogy sokaknak fizetésekben való hidegségek miatt mind az helyes és szokott Isteni tisztelet is megfogyatkozna”.⁵⁷ Meglehet, hogy ez lelkészfüggő magatartás volt, s csak Diószegi Kis János iránti „hidegséget” takart és nem az egyház felé mutatott nemtörődömséget. Tény, hogy Diószegi távozása után három esztendő alatt két lelkész sem tudott meggyökerezni Patakon, hanem rövid időn belül távozott, ami mutathatja azt is, hogy a gyülekezet – lelkész viszony hordozott bizonyos feszültségeket, s ez az utódlásra is kihathatott. Ezzel kapcsolatban azt is felvethetjük, hogy bár Diószegi viszonylag hosszú ideig lelkészkedett Patakon, valószínűleg nem talált belső azonosulásra pietisztikus kegyessége a gyülekezet tagjaiban. Tárgyalt korszakunkban a Patakon született végrendeleteket áttekintve, teljesen hiányzik azokból a puritán-pietista bizonyágtétel.⁵⁸

Miután az eklézsiában viselt tisztség közmegebecsüléssel, a társadalmi súly növekedésével járt általában, előfordult, hogy a tisztért folytatott küzdelem meghasonláshoz vezetett. Az 1774-ben történt eset közbotránkozást okozott, ezért feljegyzésére is sor került: „Volt a templomban generális gyűlése a népnek, curatorok tétele okán, mely elég mocskos és ocsmány volt, kivált azért, hogy Kovács András uram, maga letételét és mások felvételését reprehendálta, és prédikátorát okozván, lármázott és ékestelenkedett a [fisztelendő] prédikátor ellen”.⁵⁹ Minden esetre ebből kiviláglik, hogy Patakon a demokrácia szabályai szerint választották az egyházi elöljárókat, nem pedig egyszerűen – mint számos más helyen – a tanács és a nemesi előljáróság soraiból delegálták őket.⁶⁰ De arra is következtethetünk, hogy a lelkésznek megvoltak a lehetőségei a közvélemény befolyásolására. (Azt viszont, hogy visszaélt-e helyzetéből adódó lehetőségeivel, amint a tényleges esetben Kovács uram vélte, már nem dönthetjük el).

Anyakönyvet 1735-ben kezdett vezetni a lelkész a házasságok és keresztelesek feljegyzésével, a temetésekről 1752-től tudósít, nem lehetetlen azonban, hogy megcsonkult időközben ez a kötet.⁶¹ Áttekintve az 1753-1782 közötti időszak harminc esztendejét, szembeűnő a református lakosság vitalitása. A halálozások száma 8 esztendőben haladja meg a születéseket, a korban nem ritka, kisebb-nagyobb járványoknak tulajdoníthatóan.⁶² Végül is a születések száma 2003 az 1592 halálesettel szemben, így a növekedés 411 fő három évtized, nagyjából egy emberöltő alatt. A lelkész 1788 áprilisától kezdve 1790 júniusával bezárólag rendszeresen feltüntette az elhunytak életkorát is, ennek alapján áttekinthetjük, hogy mely életkor számított a „legveszélyeztetettebbnek” a 18. században.

A halálozások aránya életkor szerint

életkor	fő	%
1 éves kor alatt	29	20
1-10 éves kor	59	41
11-15 éves kor	9	6
16-30 éves kor	6	4
31-50 éves kor	20	14
50 éves kor felett	21	15
27 hónap során összesen	144	100

A legveszélyeztetettebb időszak tehát a csecsemő- és gyermekkor volt. A gyakori gyermekhalál valósága nem jelentette az érzelemmentes tudomásul vételt, ahogy azt olykor feltételezik. Csizi János így fejezte ki személyes bánatát 1774-ben elvesztett kisfia fölött, amikor bejegyezte az anyakönyvbe:

⁵⁷ SRKLT. R.A.IX. 3/20.

⁵⁸ Holott a városi polgárság tagjai között egyes helyeken kifejezetten jellemző. Vö. DIENES Dénes: A miskolci református egyház 1702-1847. In: FARAGÓ Tamás (szerk.): Miskolc története III. 1702-1847-ig. Miskolc, 2000. 835-868. A patakiak a megelőző században sem kedvelték puritánus prédikátoraikat.

⁵⁹ SRKLT. R.B.IX. 4/25. 11. p.

⁶⁰ DIENES Dénes: Alsóvadász. Egy abaúji község története. *Sáros-patak, 1998.* Uő.: A miskolci református egyház 1702-1847. i. m.

⁶¹ Vegyes anyakönyv 1735-1796, i. m.

⁶² A halálozások okát nem jegyezték fel, tehát csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk.

„Éppen esztendő kis Tsizi Pál, ezen néven második fiatskám, nagy szomorúságunkkal”. Igazán öregkora – 70 év körül, vagy azon túl – csak kevesen érték meg, a vizsgált időszakban 144 elhunyt között mindössze 6-an. A Kollégium diákjait is Patakon temették a legtöbbször, ha itt érte őket a halál, amint az anyakönyvi bejegyzések tanúsítják. „Kandó Lajos 9 esztendő Collegiumbeli úrfitska” temettetett prédikációval 1775-ben, 1776-ban énekszóval „egy szegény Collegista inas”, azaz szolgadiák, 1790-ben „Ventzel Mihály tógátus deák” és „Jósa úrfi, tanuló gyermek Kakkból”, stb. Bizonyára megdöbbenve vette körül a tanuló ifjúság „Viski tógátus” és „Radi” tanulótársa koporsóját, akik 1778-ban együtt a Bodrogba fulladtak.

A sárospataki református eklézsiának a 18. században szinte mindent előlről kellett kezdenie, méghozzá jelentősen megváltozott helyzetben. Végül is általánosságban megállapíthatjuk, hogy a bőkezű patrónusi támogatást elveszítve, az abból adódó tiszteletvesztéstől is megszabadulva, az üldöztetés nemesítő tüzén átmenve magára talált, s talentumait helyesen forgatva élt és gyarapodott.